

Samullo
Šiljepčević
МОСТАР

МОСТАР НЕКАД И САД

Савић

пише

ЛУКА ГРБИЋ БЈЕЛОКОСИЋ

ПРЕШТАМПАНО ИЗ „ЗВЕЗДЕ“

Rai
Šiljepčević
Feb. 28. 1901.

БЕОГРАД

Милош Велики — Штампарија Боловића и Митића.

(Кнежев Споменик бр. 35.)

1901.

*Vesnik
Sarajevo*

МОСТАР НЕКАД И САД

УВОД

Има ли икога ко се са поносом не сјећа свога мјеста рођења, места гдје је први пут божје сунце угледао и своје дјетинство провео? Стотинама успомена веже нас за мјесто рођења, па ако се од њега и у најдаље крајеве свијета удаљимо, опет га се сјећамо. Главосвити турски пјесник и везир Дервиш-паша Мостарац, који Босном прије три стотине година управљао, сјећајући се свога мјеста рођења велича питоми Мостар у једној краткој али дивној пјесмици на турском језику. Пјесник у своме пјесничком заносу успоређује Мостар са Палестином, а мостарске баште са рајским вртovima.¹⁾ Госп. Сафетбег Башагић, Невесињац покушао је ту пјесмицу пријевати, те је штампао у 10. броју „Наде“ од 1895. године. И ја као син питомога Мостара рад бих био Мостар макар и у кратко приказати.

Да се Мостар свестрано опише, требало би у неколико описати цијелу историју цијеле Херцеговине, бар за Османлиног господства, јер је Мостар као глава Херцеговине играо знатну, да не речем од судну улогу у сваком херцеговачком јавном послу. Ја се не усуђујем у таку мучну радњу загазити, него ћу само описати изглед Мостара какав бијаше за мога дјетинства — прије тридесет година — а какав је сада. Узгред ћу се дотаћи само оних историчких дата, која су се у народном причању очувала.

4871.

1) Види Гласник земаљског музеја у Сарајеву од 1889. године књига III. страна 10.

1485. год.
1495. год.
По народном је причању мостарска долина, као и Бијело-поље јужно, а Бијело-поље сјеверно од Мостара, тло једног великог језера. Причају да је овуда вода лежала, док у Затону није просјечен пут Неретви. Причају даље да у брду Стоцу више Суводолине имаде и данас алка, за коју су везане лађе које су пловиле по томе језеру. Док сам био још мали, ја сам ту алку са својим друговима тражио, али и ако сам то брдо више пута обишао нијесам је могао наћи. Много су ми и доцније о тој алци причали, али ми нико не може потврдити, да је кад видио. Владин савјетник г. Тавоци доводи ово народно предање у свезу са „Силаксовијем“ језером.¹⁾ Ту тврдњу побио је доказима г. рударски савјетник В. Радимски својом расправом о томе језеру.²⁾ И г. Радимски тврди по остацима да је оvdје некад било језеро, али доказује да се је оно осушило на неколико столећа прије Римљана.

По народном предању Мостар је добио име од старог моста, са наставком имена највеће куле у Мостару „Таре“. Ова је кула на лијевој обали Неретве у тако званом „Хендеку“, уз сами мост. За ово народно предање имали би смо у неколико и писменог доказа, а то је натпис у истој кули Тари. Тај натпис писан је турскијем словима и турскијем језиком а гласи: да је кула Тара поправљена 901. године по хенрету, што би по нашем календару одговарало 1485. години, да се кула зове Тара и да је Мостар добио име од моста и њезиног — „Тариног“ — имена.³⁾ Из историје знамо, да су Османлије завладале Херцеговином 1483. године, те је према томе кула Тара поправљена по заузећу до двије године. Тај ће натпис по свој прилици бити најстарији писмени споменик Османлиног господства у Херцеговини.

Друго народно предање вели, да је Мостар добио име од моста са наставком ријечи ахар. Јаничарски ахар био је у близини моста са десну страну Неретве, у данашњим тавханама. Од тога су

¹⁾ Види Гласник земаљског музеја у Сарајеву од године 1889. књига I, страна 8.

²⁾ Види Гласник земаљског музеја у Сарајеву од године 1894. књига III, страна 533—540.

³⁾ Види Босанску Вилу од године 1888., стр. 121.

се ахара одржале до данас само рушевине хамама (бање). Било овако или онако, по свој прилици носи име од моста, који је рјеткост у старој архитектури.

Географски положај.

Мостар лежи у врло плодној и питомој котлини, коју заокружују брда Вележ и Хум. Мостар је над морском површином 59 метара између 35—36 меридијана и 43—44 паралеле. Брда су што заокружују Мостар гола (без шуме), па када лети припече божја звијезда, загрију се њихови сивкасти кршеви, те с тога и јесу онако велике и несносне врућине прво лета у Мостару. Мостар пресијеца готово на двије једнаке половине, валовита и брза Неретва, која кроз камење скаче на букове. Лијева је обала ради здравствених обзира, и ради свог трговачког положаја много насељенија. Лијева је обала сувља и у присоју а десна је мочварнија и у осоју. Мостару Неретва даје управо половину живота. Да није кроз Мостар ове брзе, студене брдске ријеке, не би се оне летње врућине готово никако могле сносити. Неретва извире из планине Гредема у гатачком котару. Тече кроз котаре: гатачки, невесињски, коњички, мостарски, те између котара столачког и љубушког, а утјече у Јадранско море ниже Опузена. Колико гоа Неретва доприноси Мостару, Мостар не би био ни у половицу оно што је, да кроз њега не тече рјечица Радобоља. Радобоља извире сјеверо-западно, сахат пута од Мостара, а утјече у Неретву испод старог моста. Од извора до увора имаде на Радобољи преко 150 витлова млина, неколико ступа за ваљање сукна, бадања за ваљање ћебета и тавхана гдје се учиња лијепи мостарски каисер и друге коже. Још је била Али-пашина ступа за ступање пиримча. Пиримач је до окупације сијан и у велико произвађан у котару љубушком. По окупацији забраниле су власти сијање пиримча из здравствених обзира. Од те се ступе и саде находе рушевине, поред Сломине млинице, више старе канаре. Осим набројених добротинстава што чини Радобоља Мостару, она је разведена по цијелом Захуму, Церници, Ричини и Церничком пољу, те натапа силне баште и поља у Мостару и око Мостара. По свој

је прилици Дервиш-паша, баш ове башче савњивао са рајским врт-
товима. Одиста, за Мостар и јесу баш прави рајски вртови. Про-
ђеш ли јутром или вечером у прољеће кроз Захум или Церницу,
груди ти се надимају од миља, гутајући онај здрави ваздух, поми-
јешан мирисом сваковрсног цвијећа и бехара са воћака. Уживаш слу-
шајући жуборкање поточића, који је вриједна рука ратарева вје-
штачки по баштама развела, и умилни глас птичица пјевачица, а
по највише славуја. Одеш ли љети, уз највеће врућине, разгалићеш
се кад сједнеш у хлад какве смокве, или које друге воћке, а пото-
ниш ноге у вјештачки поточић који испред тебе жубори. Одеш ли
у јесен, онда, од дивнога плода зрела грождја и других јужних во-
ћака да ти очи стану. Осим свијех ових љепота, Радобоља чини још
једно велико добро вишем дијелу грађанства мостарског. Има неко-
лико година, вјештачка рука уредила је и развела диван водовод те
на четрдесет чесама избија здрава, питка и студена вода, која ве-
ћином Мостару потребу подмирује. Штета је велика да водовод није
мало поширијех цијеви, како би се могла вода и у приватне куће
увести, и што није у све махале мостарске разведен, те је сада не-
кимата мати а некимата маћеха. Водовод је био и прије окупације, али
бијаше кроз дрвене цијеви а ове не бијаху дубоко у земљу укопане,
те је љети вода била млака, и за то се је тада вода за пиће ве-
ћим дијелом носила са Неретве.

Мостар се дијели на неколико овећих махала, а ове опет на
више малих махалица. Велике су махале по свој прилици задржале
стара имена, док се мале махалице већином називају турскијем име-
ном, и то у највише случајева онијем именом, које име цамија у
којој махали носи: као на примјер Шарића махала, Кадун-Фатимина
махала, Коскина махала и друге. На лијевој обали Неретве ове су
овеће махале: Царина, Бранковац, Доња махала, Град, Бјелушине
и Лука. На десној су обали: Предхум, Захум, Церница и Ричина.
Град је најважнији дијел Мостара. Кроз ову махалу води главна
горња улица, и мала улица Кујунџилук. У овој су махали за Осман-
линоског господства — а по свој прилици и прије њих, — све по-
литичке и судбене власти, изузев мешћему (шеријатски суд), која је
одавно била у Доњој махали. Ту је средиште трговине. Ту је био

пазар: Велика тепа.¹⁾ Махала Град је у сред Мостара. Од сјевера је дијели поток Суводолина од махале Бранковац, од истока и југа обзидан је бедем, а од запада Неретва. Овдје су сараји чувенога Али-паше Ризванбеговића, којег су Османлије 1851. обезглавили. До окупације су у њима биле све политичке и судбене власти. После окупације у њима је уредовала окружна област, окружни суд и некоје војничке области. Ове године су и потоње куће у њима срушене, те војна управа гради куће по новоме систему.

Са сјеверне стране поред Суводолине а преко главне улице ози- дана је била кула са двије капије²⁾ испод којих је водила главна улица. Одмах испод ове куле, а на дно Кујунџилук улице била је још једна овака кула са двије капије. Исто тако са јужне стране града, до џаминског гробља једна овака кула, са капијама, а на старом мосту са обје стране по једна капија. Када би се све ове капије позатварале, тада се из града није могло никуд изићи, нити у њ ући. Осим ових кула и капија биле су неколике оваке куле са капијама са десне обале Неретве, те је то било као предграђе и чувало приступ к мосту. Једна овакова кула имаде и сада на јужноме улазу у махалу Предхум код Орушчевића сокака. Друга је била код чесме пошто се пријеђе поред Ограда. Трећа управ на међи махале Предхум и Захум од прилике код новог моста преко Радобоље. Три овакове куле биле су у Церници. Једна код данашње опћинске месарнице, друга код Комадинове куће у Ричини, а трећа на Башчинама у Лиска улици. Низа Захум биле су овакове неколике куле, од којих је била потоња на мејдану, близу Дурсунове механе. Кад би се све ове куле позатварале, то је предграђе било затворено, које је обухватало готово сву десну страну Мостара. Ово би биле од прилике државне грађевине из Османлијског доба, када бисмо још убројили велику војничку касарну у мостарском пољу, и неколико кулица за џебану на скакалицама. У махали граду истакнућу још поменућу кулу „Тару“. Она је и данас високом понајвиша

¹⁾ Тепа је турска ријеч, значи главица.

²⁾ Капија, турска ријеч, значи врата, али се у народу зову капијом само врата градова. Још су звали капијом политичке власти, на примјер: »Хајдемо на капију« када би кога звали пред пашу или кајмакама.

1861. POŽAR NA KUULU

зграда у Мостару. Облога је облика, а vele да имаде три ћемера (свода) те је тако сигурна од ватре. У истој махали уз саму Неретву пружа се улица Кујунџилук. Овдје је све до окупације била најглавнија чаршија, али и ако носи име Кујунџилук, нијесу ту кујунџије радиле, но је ту била најживља трговина. Године 1861. Кујунџилук је готово вас изгорио, те се је том приликом запалио, кров на кули Тари у којој је тада била џебана. Велики су страх тада претрпјели Мостарци, јер су сви по налогу власти са чељад и бјежали у поље и брда, остављајући куће широм отворене пуне свега и свачега. Породица сердар-екрема-Омер-паше, који је тада у Мостару био, побјегла је у Топли до више Бјелушина. Да је ватра до џебане дошла, причају да је толико било џебане, да не би ни једна зграда у Мостару здрава остала. Одважношћу једног тобџинског војника би ватра на крову куле утрнута, те гласоноше трчаху на коњима по граду и околици, вичући да се народ враћа кућама. Овај догађај једва памтим, али га се ипак сјећам, кад смо побјегли из куће у винограде на Мазољце, мене је носио неки Михо Павловић. Око индије свијет је почео куће остављати, а до јације се сваки повратио натраг. Том приликом кад је Кујунџилук изгорио, Срби су православни много штетовали, јера сва трговина бијаше у њиховијем рукама. Послије овога догађаја су куле за џебану на скакалицама начињене и џебана из варопи изнесена. У овој улици имаде занимљива пећина, која се дубоко пружа испод велике тепе. У овој су пећини прије ковали ковачи, а сад је остава за пиво, гдје се преко љета у хладовини точи. Од јавних завода имаде данас у овој махали Виша Дјевојачка Школа око које се троши годишње из државних прихода преко педесет хиљада форината. Овдје, гдје је данас школа, бијаше прије важан трговачки Хан, зван Калхана. У овој махали имаду Мухамеданци двије џамије. Сјеверно од махале града, а преко потока Суводолине су махале Бранковац, Доња или Стара махала и Царина. Све три махале леже паралелно, и то Доња махала и Царина уз Неретву у равници, а Бранковац при страни уз винограде, до краја сјеверног улаза у Мостар. У махали Бранковцу, и то у махалици Суводолини је нова и стара српско-православна црква, српско-православна основна четверо-разредна школа,

мушка и женска. Стара је црква грађена 1833. године. Дугачка је 13·19 метара, широка 9·30 метара — ово извана — а висока 6 метара од пода до уврх горњег дијела, који има облик свода. Пошто је дошао ферман да се црква гради много нижа, то се је са црквом морало ићи у дубину. Осим црквеног прага, имаде још осам стуба, док се сиђе у цркву. Ове су стубе начињене у виду полу-круга, те је онај најдоњи дугачак $6\frac{1}{2}$ метара. На ове стубе може станути више свијета, него у саму цркву. Црква је начињена на једној малој ћелијици и на кући некакве бабе каравлашке, која је за градњу цркве уступила, а њој је црквена општина једну малу кућицу одмах уз црквену авлију начинила. Послије смрти она је и ту кућицу поклонила за цркву, те сада у њој станује школски дворник. О овој првој добротворци народној распитивао сам, старијех људи, али ми нико неумједе казати ни како јој је име, нити како се звала а камо ли гдје је укопана, и ако и данас имаде људи живијех који су је добро познавали. Црква је посвећена Рождеству пресвете Богородице. У авлији старе цркве је свјештеничко гробље, а у њему је и гроб српског књижевника и добротвора пок. Јоанићије Памучине. Новој је цркви ударен темељ 1863. а освјетан је на Лучин-дан 1873. године. Према томе грађена је тамај десет година. Дуга је заједно са олтаром $37\frac{1}{2}$ метара, широка 25, а висине изнутра од пода до уврх средњег кубета 30 метара. Ова је црква ограђена добровољним прилозима, а запала је преко по милијона форината. Султан Абдул-Азиз даровао је за градњу цркве сто хиљада гроша. Мјесто на ком је црква, био је прије виноград Али-паше Ризванбеговића.

Како је држава многа његова добра конфисирала тако је и овај виноград, те га је српском народу поклонила за градњу ове његове светиње. Прича се да су тадашње власти нудили мјесто за цркву у равници, гдје је био хан чардагија, који је такођер био властништво Али-пашино, али тадашњи Срби да се неби замјерили домаћим Мухамеданцима изаберу ово мјесто које малко по страни лежи. Да су они тада то мјесто узели, данас би смо имали цркву на најљепшем мјесту у Мостару. Али и ово мјесто на коме је данас црква врло је дивно. Истина да је мало узбрдица док се изиђе к цркви,

али кад човјек изиђе на ову узвишицу заборави сав напор, од милине која га обузме у овом вазда чистоме ваздуху, а гледајући под собом Мостар као у понарами. Изнад нове цркве је зграда српско-православне мушке школе, а испод цркве зграда женске основне школе. Зграда мушке основне школе грађена је 1856. године. Она је доста пространа. Осим четири сале, за сваки разред по једна, имаду станови за двојицу нежењених учитеља, сала за општинске сједнице и општинску канцеларију, двије магазе под ћемерима, у којима се чувају драгоцености црквено-школске. При свему томе и ако је зграда пространа не одговара духу данашњег времена, али да није дапашњих трзавица у народу, школска би зграда била до сада пренесена на ново мјесто, у равач, које је по одавно набављено на тако звану Брковину. Прије, но је ова школска зграда начињена, учило је се у једној собетини у кући Појатиновој, више данашње школе. Женска је школа начињена 1861. године. У њој имаде црквица посвећена Марији Магдалини у почаст добротворке покојне руске царице Марије, која је овој школи давала потпору од 100 ₪ годишње. По окупацији ова је потпора пренесена на њезин завод на Цетиње.

У овој је махали српско-прав. митрополитска резиденција. Ова је митрополија пренесена из манастира Дужи у Мостар 1776. године. Први митрополит у Мостару био је грк Антим, а дошао је још за живота потоњег митрополита Србина Стевана Милутиновића¹⁾ родом из Мркоњића у Поповом-пољу, који је ту умро и укопан 1776. године.

Мухамеданци у овој махали имају четири џамије, и сахат кулу.

Царина махала носи име од царине (ђумрука) јер се на улазу у ову махалу побирала царина. У њој су од јавних области и завода градски которски уред и градска општина. Оба су уреда у једној опћинској кући на средњој улици. Још је вриједно споменути нови гвоздени мост, и пред њим двије укусне овеће државне зграде. Једна је државни хотел „Неретва“, а у другој је смјештена Трго-

¹⁾ Ово ми је причао прециозни г. Христифор Михајловић бивши парох мостарски, тиме да он имаде поуздане податке о томе. Пок. арх. Дучић у Гласнику срп. учен. друштва у Београду књига 47, страна 176, вели да се је то догодило годину дана доцније 1777.

вачка Школа, и прва народна основна школа. Обје се издржавају, дијелом из државних новца а дијалом од општине мостарске. Испред ових зграда имаде овећи простор засађен разнијем дрвљем а у сред њега диван водоскок. Овдје је лијепо доћи па посједити, а нарочито у јутру, па поред чиста зрака посматрати водоскок како се прама сунцу у дугиним бојама прелијева. До окупације ово је мјесто било отворено и звало се Мусала. Служило је младићима ове махале за јуначке игре; као, скакање смјеста и иза трке, бацање камена, цилитање, утркивања и других разних гимнастичких игара. Свака велика махала у Мостару имаше по овако једно отворено мјесто и то: Доња махала „Мејдан“, Предхум „Ограду“, Захум „Мејдан“ а Лука простор код Хацинске софе. Осим многих мањих сокака — улица — у овој махали има три главне улице, које иду паралелно уз Неретву. Горња и најглавнија улица, средња улица и најдоња улица. Горња главна улица иде кроз цео Мостар, па тако и кроз махалу Царину. Средња улица почимље од мале тепе, иде кроз Доњу махалу, Царину махалу до на врх исте. Најдаља улица почимље од Мусале и иде до на врх царине. Овдје се потеке двије губе, а најгорња иде даље, а то је главни земаљски пут Мостар-Сарајево. Једно десетак минута од вароши идући овом цестом, јест сјеверни војнички логор који је добро утврђен. Вриједно је овдје споменути „Скакала“ и „Ђевојачку воду.“ На „Скакалицама“ три пукотине у камену пропуштају између себе цијелу „Неретву“, те када вода лети опане, може се са камена на камен прескочити. Од туд и јест ово мјесто прозвало „Скакало“. Дивно је а и страшиво овдје под собом воду погледати, која скаче са великом хуком кроз ово камење. Овдје поред Скакала на лијевој обали Неретве имају неколике старе, а неколике нове кулице, у којима се чува војничка чебана, и барут за продају. Занимљив је овдје лов на рибе главатице. Некоје мухамеданске породице имаду од старине некоје привилегије, те овдје на чудноват начин и уз велике теферице хватају рибу главатицу. Овај риболов траје највише петнајест до двадесет дана у јесен, када је грожђе у највишем јеку. На појединим се мјестима, преко цијеле ријеке препну, за тај посао начињене велике мреже. Ове мреже зову „саковима.“ У ово доба главатица путује уз ри-

јеку на Главатичево (мјесто на ријеци Неретви у коњичком котару.) Како је на оваковијем мјестима вода веома брза и са овећих стијена пада наниже, то се рибе бацају и изнад воде, да би ово за њих опасно мјесто лакше проћи могле. У томе бацању упане многа у мрежу, а пошто је голема стане је клепет по мрежи, а дружина која на равни поред ватре или под чадором у највишем веселу испија лозову ракију, мезетећи лијенијем мостарским грољем и другијем воћем, потрчи уз највишу грају к води, те гледа у чију се мрежу лов уловио и ваде га. Овакове рибе могу бити до двадесет ока тешке, а нађе се по која и тежа.

„Бевојачка вода“ је изнад сјеверног логора, у виноградима при једној страни. Ово је врело ради своје грађевине занимљиво. У природну пећину воде умјетно начињена врата, па преко прага вода по мало отјече. Врата су доста малена, од прилике један аршин, готово у четврт. Када чељаде улезе унутра загазиће у воду до сред ноге, а наћи ће се у простору гдје се највећи човјек може исправити. Има од прилике 12—16 квадратних метара тла. Озго је природна пећина, а са стране је умјетно обзидан зид. Овај је простор президан, те на президи имаду малко помања врата од првих, а управ спрам првијех. Када на ова врата улеземо, доћи ћемо опет у једну просторију исту онакову као што је и прва. Из ове просторије имаде опет презида и на њој врата, а иза врата опет овакова једна просторија. Овакових просторија веле да има седам, са седмора врата. Што се год дубље у пећину улази, све је у свакој просторији дубља вода, а на свакој мања врата, а причају да се кроз седма не може никако проћи. Једни веле да имаду деветора врата, и да је на деветијем аждаха. Ја док сам био мали, улазио сам у три просторије и долазио на четврта врата. Тло је у пећине равно, а вода преко прага сваких врата из просторије у просторију отјече. Народно предање о овој занимљивој грађевини незна ништа причати, само да је некакова дјевојка градила, па да се с тога и зове „Бевојачка вода“. Пријашњег је доба на ову воду много свијета ишло, а особито на „источни петак“ и на Ђурђев дан. У ове дане би у јутру рано прије сунца болеснике водили те би их тамо том водом умивали и купали, а здрави би по цео дан поред воде

теферичили. У овој махали имаду мухамеданци шест џамија. Доња или стара махала је понајмања од свијех овећих махала, те је многи прибрајају махали Царини. Она је од мале тепе па до Караџизбегове џамије. Ова махала по свој прилици бити ће најстарија махала у Мостару, изван града, и као да је играла знатну улогу у старије доба. У њој се наводи најстарија Џамија у Мостару, а то је Синан-пашина џамија. Поред ње се наводи сада официрска касина. Са натписа се види да је џамија грађена 913. год. по хеџрету, што би одговарало 1507. године по нашем календару. Народ прича, када је ова џамија грађена да је за њу јапија сјечена у махали „Ричини“ данашњој колодворској улици. У овој је махали на сјеверној међи Караџизбегова џамија, која је највећа и најљепша у Мостару.

Ова је џамија од финог тесаног камена озидана. Причају да је неимар по урнеку Аја-Софије Цариградске градио. На средини је велико кубе — свод — а около су шест малих. Ова џамија заједно са својим зградама заузима цијелу побочну улицу, која веже горњу главну и средњу улицу. Источно се поред Џамије поносито дижу у вис двије танковрхе севлије, које би хтјеле да надвисе и саму мунару, која се је за западне стране уз џамију као дијете уз мајку прислонила. Под овијем је севлијама направљен шедрван, из којег на више дула избија здрава, студена, питка вода. Ова вода служи за дјецу која се овдје у медреси поред џамије уче, и за узимање абдеста Мусломанима. Ову је џамију, по народном предању градио некакав бег који је био црних очију, те се по томе звао, Карагјозлу-беј. Народ је то карагјозлу беј, понарио, и створио ријеч Караџизбег, и његову задужбину „Караџизбеговом“ назвао па је данас тако зове. Причају када је џамија изнутра картана — (малтарена) да су у карницу мијешали јаја. Тога времена веле било је стотину јаја за цару. Некакав сељак видећи да бегу треба доста јаја затражи да му се скупље плате. Бег му на то одговори, да он не жали цара, али да он неће ударати намет на вилает, јер када би он скупље јаја платио, јаја би поскупила, те их сиротиња не би могла куповати. Једни опет причају, да је ова џамија прије заузећа Херцеговине од Османлија био православни женски манастир,

те да и данас имаде у њој некакав долаф који се мусломанима не да отворити. Ово пагаћање рекао бих да је далеко од истине, јер на први поглед види се да ова зграда није никад за преву служити могла. Осим тога не знамо ни за један женски православни манастир у Босни и Херцеговини. Караџизбегова цамија имаде свој доста богат вакуф, који је по званичним подацима године 1892. имао приход 4511 фор. а расход 2640 фор. Сада ће имати много више, јера је од то доба много вакуфских зграда поградио, и на ново подигао. Осим поменуте двије цамије, имаду Мухамеданци још једну лијепу цамију на Малој Тепи. Мала је тепа чаршија. Ту се купи пазар сваки дан. На пазару се продаје жито сваке врсте, брашно, мрс, суво месо, воће, вариво и т. д.

Јужно од махале Града су махале Лука и Бјелушине. Као год што лежи са сјеверне стране паралелно уз Неретву Царине и Бранковац, тако исто лежи са јужне стране Лука и Бјелушине. Лука је у равници уз Неретву, а Бјелушине су се прицеле уза страну изнад Луке. У овој је махали српско пјевачко-црквено друштво „Гусле“. Оно служи на понос и дику Срба православних у Мостару. На дну Луке имаде лијепа звана Шарића цамија. Народна једна пјесма вели, да је ову цамију градила некаква Шарића кадуна¹⁾. Још мало на ниже је Хацинска Софа. Док није у Мостару отворена жељезница, Мостар-Метковић, оvdје би се хаџијама када би на ђабу полазили отклањала дова. Од како се иде жељезницом, од тада се хаџијама учи дова у Лакишића цамији у Ричини. Кроз махалу Луку иде главна улица и једна мала уличица испод „Шехитлука“. У овој махали имаду мухамеданци четири цамије.

Изнад махале Луке припињу се при страни Бјелушине. Бјелушине су искључиво српско-православна махала. У овој махали нити имаде ко други куће, нити ко станује, осим Срба-православних. У старије доба, па све до окупације, била је на највишем гласу, и најприбранија. Кирије из кутње у њој биле најскупле. Данас је, како свак бјежи у раван, остала ни зашто. У Бјелушинама причају, да је била ћелија у којој су се Срби Богу молили, све док није освје-

1) Види моју, Из Народа и о народу III. књигу стр. 35.

штана она на Суводиљини гдје је данас стара црква. Ово би нам у неколико потврђивало старо бјелушинско гробље које се изнад Вјелушина наводи, јер се наш народ од вајкада па и данас најрадије близу богомоља копа. Осим овога гробља Срби православни имаду још два гробља и то: суводолско или средње гробље и мало или царипско гробље. Крстови су на сва три гробља од миљевине (мехког камена) изузев неколико надгробних споменика у новије доба подигнутих од мрамора и тврђег камена. Како се миљевина не држи за дуго, једва да се може наћи који крст старији од 200 година. Један једини крст на Вјелушинском гробљу наводи се од године 7188 године дакле 1680. Овај је крст од живца камена, а на њему је натпис:

С Е Р А В Б О Ж И Д А Н И Л О З Ѕ П Њ :

Овај почетак натписа, показује нам средње доба нашега језика, јер почетке натписа по споменицима у Босни и Херцеговини, могли би смо подијелити овако:

- I. се лежи. српско славенски облик
- II. Се " " " " мало новије
- III. ЗДЕ " " " " још новије
- IV. ЗДѢ " руско " "

V. Овђе или овдје лежи српски данашњи.

Оволико набох потребно напоменути о старинама на гробљу.

Јужно од Мостара, идући главном цестом јест дуванска фабрика, са пространим зградама за израду дувана и магацима за оставу. Овдје се израђује фини херцеговачки дуван, који је ради своје вредноће далеко чувен. Још мало јужније је јужни војнички логор, са војничком болницом и војничкијем гробљем. Са овим би смо били готови са описом Мостара на лијевој обали Неретве.

На десној обали Неретве, најсјеверније лежи махала „Предхум“. У овој махали имаде једна једина главна улица, која иде паралелно са Неретвом. Махала је Предхум данас најзапуштенији дио Мостара. Опћина Мостарска, да би и овој махали дала какву знатност, пренијела је пазар са Велике Тепе у ову махалу на тако звану „Ограду“. Уза све настајање опћинских и политичких органа, није се могао овдје пазар одомаћити нити одржати. Ја мислим да

је томе криво то, што је комуникација са лијеве обале на десну по ову махалу доста неповољна, јер је стари мост доста удаљен. Када би се начинио мост овдје на Огради, онда би и ова махала живнула, а махали Луци са лијеве обале Неретве доста би користило. У овој махали имаду мухамеданци три џамије. Управ на јужној међи ове махале на дно брда Хума, имаде једна стара кула облога облика у развалинама. За ову кулу прича народ да је запалио Стојан Јанковић из Сењски-котора са својом дружином. Причају даље, да је том приликом готово зву пријечку страну попалио и коње догонио до на десну капију моста. Како је капија била затворена удари он копљем у капију и пробуди је. Све до оскоро, док канати са капије нијесу уклоњени, показивали су рупу од копља Стојана Јанковића на десном канату. Том приликом, веле, да је изгинуло много Мостарских мухамеданаца, јер да су их затекли у џамији у Ричини, и све исјекли. Та је џамија тога вакта изгорјела, те је била у развалинама до 1868. године. Те је године поправио Дервиш-паша Ченгић, и свезао јој нешто вакуфа. Ако је у томе боју погинуло доста Мостараца, погинуло је доста и ускока из Стојанове друштине. Те је своје другова Стојан покопао у гају у Смирчевњацима, једно по сахата од ове џамије. Доцније се у тај гај почеше копати околни сељаци, те је данас у њему велико католичко гробље.

До Махале Предхум јужно је махала Захум. Кроз ову махалу имаде једна главна улица, и двије мање побочне улице. Обје мање улице, састају се у главну улицу близу вира Балинџац, те ова води даље западно до врата Радобоље. Са лијеве стране Неретве, води пут у ову махалу и у махалу Церницу преко старог моста. Стари је мост готово на сред Мостара. Као што Неретва дијели Мостар на двије једнаке половине, источну и западну, тако би повучена линија преко старог моста дијелила Мостар на двије једнаке половине јужну и сјеверну. Овај мост зидан је од меког камена, тако зване мизевине „тенелије“, која се копа у главици Мукоши један сахат јужно од Мостара. Мост је саграђен на један свод преко цијеле воде. Унутрања висина изнаша 17-85, а заједно са дебелином моста 19 метара. Шупљина испод моста од једног краја до другог 27-34 а ширина при кориту 38-50 метара. Са обје стране моста имаде по

једна велика кула. Она на лијевој обали зове се „Тара“ а она је на десној без имена. Народно предање вели да су обје куле заједно са мостом грађане, и то за то, да би боље темеље од моста притисле и бољу равнотежу држале. Ово би се народно предање у неколико могло и у истину узети, јер они, који су у те куле улазили тврде да под кулама имаду подземне тамнице и управ у нози од моста. На мосту имаде један турски натпис, који би по опису старе ђуприје у Гласнику земаљског музеја Сарајево од 1889. књига III страна 10. гласио, да је овај мост Султан Сулејан 1566. године градио. Овога је мњења и мађарски научењак Ажбот у своме дјелу „Bosnien“.

У Српским илустрованим новинама од 1881. год., број 9. изашао је опис овога моста. Тамо се вели да је овај мост под Турцима начињен и то у првој четврти петнајестог столећа. Ово питање не одговара ни најмање истини, јер из историје знамо, да су Османлије посјели Херцеговину тек у потоњој четврти петнајестог столећа. Лијешо пријећује господин Мустафа ефендија Хими Мухибић у опису старе ђуприје, који опис навикне споменух; ево шта он вели:

„Ето колико се је Дервиш паша трудио да увелича Мостар и његову ђуприју, али не спомиње ни овдје нити на икојем другом мјесту ко је градио ђуприју. Дервиш паша био је везир босански године 1004—(1595), а онај тарих што га држе за датум ђуприје изнаша 974 годину. По томе треба да је ђуприја зидана око 30 година прије везировања Дервиш пашина. Да је онај тарих датум од градње ђуприје не може бити да Дервиш паша не би знао ко је градио, па би као царски везир и своме владару саставио славопјев. Не гледајући на вјештачки суд, који је изречен о томе, у које је доба и по чијем слогу мостарска ђуприја грађена ја бих се одлучио за то, да је она грађена свакако прије заузећа Херцеговине. Но који је народ градио, то нека техничари пресуде“.

Ја се потпуно слажем са назорима г. Мухибића, јер нам натпис на кули Тари тврди, да је та кула поправљана 901. год. дакле прије но би по горњем тариху ђуприја грађена. Народно предање, и тавница под кулом Таром, а у нози од ђуприје тврде опет да су

кула и ћуприја заједно грађене. Кула са десну страну моста, служила је за Османлиског господства, за тамницу. У њој је било више одјељења, али су највећи кажњеници бацани под „капак“ у саму ногу од ћуприје. Из ове је куле побјегао гласовити четовођа Стојан Ковачевић са 30 хапшеника 1873. године. Пошав од моста главном улицом к западу, на неколико корачаја находе се сада товхане, гдје се учиња разна кожа, а међу њом и лијепи каисер мостарски. Овдје веле да је био јаничарски ахар. Од туда једни изводе име Мостару, као што сам у почетку напоменуо. У овој је улици окружни врт гдје се рационално одгајају воћке и цвијеће за расад. Спрам врта је једно вруће и хладно купатило, доста добро уређено, али и доста малено, те не одговара потреби Мостара. Особито је хладно купатило уз љетне врућине премалено, услед тога, уз пркос свијех забрана, купље се свијет у валовитој Неретви, те не има година да она по коју жртву не уграби. Но ово би требало да надлежни обрете пажњу, а особито би требала опћина да се побрине да бар за нижу публику, какво хладно купатило уреди, гдје би се свако могао појефтино окупати и расхладити. Недалеко од овог врта и купатила је католички „самостан“. Црква је грађена 1866. а манастир тек у новије доба. Католици у овај махали имаду још бискупију. Бискупија је пренесена из Дувна на Широки бријег, а одатлен у Мостар. Вишу и нижу дјевојачку школу, у којој предавају милосрдне сестре, и католичко пјевачко народно друштво „Хрвоје“. Још је вриједно споменути у овој махали од старих грађевина Ђукића кулу. На углу, идући старој католичкој капели, имаде једна стара кула четвртастог облика, а повисока. Прича вели да је у господара те куле била дјевојка на гласу због своје љепоте. За то дочекује Комнен барјактар, сестрић Јанковић Стојана, па наговори ујака, те са четом ударе на Мостар, не би ли ту дјевојку одели. Срећа их не послужи, но ако учине доста штете Мостару и они грдно изгину, а дјевојку не отму. То је онај бој који сам на више поменуо. Иза тога се Комнен барјактар побрати са некаквом крчмарицом, која је имала крчму на мејдану, на најзападнијем дијелу Мостара и ове махале. Помоћу те крчмарице измами дјевојку, па је баца за се на коња, и побегне с њоме. Када је био на Блато више Мостара. ту нађе јед-

многа чобана, гдје поред пута стоји уз једну стијену и чува овце. Ту извади сабљу и удари њоме по стијени и подобро у исту за-
сијече и рече чобанину: „Ако би ко овуда налегао, кажи му ако
не може оволико у ову стијену усијећи, нека ме не гони“, па од-
јурди даље. Са том дјевојком је ашиковао Осман-бег Шарић с Луке.
Када Шарић чује, да му је дјевојка одведена, повиче друштво у
потјеру. Немогући очекивати друштине, он сам похита напријед. Када
је дошао до оног чобана, упита га за Комнена је ли га видео, а он
му рече да јест и шта му је Комнен на проходу рекао. Ту Шарић
извади сабљу па удари по стијени и усијече нешто мало плиће
но је Комненом усјекао. Не гледајући на то натисне се за Ком-
неном и стигне га у једној дубрави. Ту они подијеле мејдан и Ком-
нен надјача и убије Шарића. Дјевојка када то види, уграби не-
како Шарића нож, па се удари у прса и она остане мртва. Комнен
видјећи да је дјевојка мртва, а бојећи се потјере, остави њих и по-
бјегне. Дружина Шарића када стигне ту, нађе њега и дјевојку мртве
па их ту и укопају, и та се дубрава од тада прозва „Шарића ду-
брава“ па се и данас тако зове.

Кроз махалу „Захум“ тече Радобоља те је разведена готово
кроз сваку башту, и многу авлију. У овијем је баштама лети лијепо
хладовати. На овоме је крају Мостара још вриједно споменути врело
Бабун. Бабун је у крилу поред пута, што води к врелу Радобољи.
Ово врело поштује народ, а особито православни и мухамедовци, те
му приписују особиту помоћ, а по највише за болест у очима. На
врело иду болесници у свако доба, и то прије сунца, али се нај-
више иде на рођење светог Јована 24 јуна по старом календару.
Уочи тога дана ту је цео вашар, јер много Мостараца, а и на-
рода из околних села ту дође. Ту се наложе ватре, пеку јањци и
младеж цијелу ноћ весели, а ујутру сваки гледа да се прије сунца,
окупље и умије. Осим оних те су ту заноћили дођу многи ујутру
из Мостара те се купају и умивају. Тај цео дан је опет на врелу
веселе и састанак. Народно предање вели, да је овдје био право-
славни манастир, посвећен у славу рођења светог Јована. Од туда
и јест и дан данас највише тај дан свијета на Бабуну. Причају да
сунце на Јовандан у јутру када обасја Бабун три пута заигра. Се-

љаци из околине причају да по њивама испод овога врела имаде јажва, која је опекама озидана. Осим тога по свој околици може се наћи доста расуте опеке. Добро би било ово мјесто боље разгледати, те би се може бити нашла каква стара римска насеобина. Не би то било никакво чудо ако је „Бакус“ у ову питому околицу привукао кога Римљанина. Јер је ова околица свачијем плодна, а особито роди добро грожђе, од кога се гради добро вино, те је то прешло и у пословицу. „Неима Цима до Рима, за пјанца и за кења“. Мухамеданци у махали Захуму имаду шест џамија.

Махала је Церница сјеверно од махале Захум. Са лијеве обале Неретве води пут преко новог гвозденог моста. Овај је мост започет градити на двије три године пред херцеговачки устанак те је једна нога била изидана, и цио гвоздени материјал за мост стигао. Устанак у Херцеговини прекинуо је ову градњу као и много штошта, те је мост по окупацији довршен и отворен. У Церници је махали данас најважнија махалица Ричина (сада колодворска улица). Овде је железничка станица, окружни и котарски суд, окружна област, котарски и порезни уред, државна ждрепчана, основна комунална школа и гимназија. Врло лијепо шеталиште води од колодвора до вира „Балиновац.“ Шеталиште је отворила и дрворед засадила Мостарска општина у спомен доласка у Мостар покојног царевиха Рудолфа и назвала га у почаст његове узвишене супруге Стефаније „Стефанино шеталиште.“ Мухамеданци имаду у овој махали 4. џамије.

Опћа карактеристика.

Мостар је као главна варош Херцеговине окружна варош, мостарског окружја. У њему имаде према попису од 1895. године 2492. куће са 3023. породице и 14370. душа. Од ових је 7152. мушких, а 7218. женских. По вјери 6946. мухамеданаца, 3877. православних, 3353. римокатолика, 24. Евангелиста, 164. Јевреја, и 6. душа других вјера. Међу овима имаде страних насељеника 1144. из Аустрије 514. из Угарске и 57. из других држава. Овдје је сједиште окружне области, окружног суда, градског и сеоског котарског уреда, котарског и шеријатског суда, порезног уреда, финансијалног надзорништва, финансијалног контролног котарског за-

повједништва, заповједништва оружанског крила и оружанског вода, и попуњено заповједништво, (курс мемур — *Ergänzungs Des commands*). Од војних су области сједишта: заповједништво пјешачке дивизије, заповједништво брдске бригаде, мјестно војно заповједништво (*Hak. commands*), војнички суд и казнионица, војничка отпремна кућа (*Transpotshaus*) подружница (*filiala*) војничког возачког спремишта, војничке болнице, војнички опскрбни магацин, жениска дирекција, филијала војничког грађевинског одјела, поштарски и брзојавни уред и станица за голубове писмоноше. Од црквених су власти српско православни митрополит са конзисторијом, српско православна црквено-школска општина. Римокатолички бискуп са римокатоличком конзисторијом и мухамедански муфтија. Куће су у Мостару све зидане од тврдог материјала. Старе су куће покривене каменитијем плочама, које се у брдима око Мостара копају, а нове талијанском опеком.

К л и м а.

Клима је у Мостару доста промјењљива. Најнесносније су лјетне врућине и зимски сјевер. Снежјега не може бити, а и оно што пане брзо се отопи. Да није у Мостару јаким вјетрова не би се зима готово ни опажала. Према званичним метеоролошким посматрањима температура је била 1896 године овакова: Преко цијеле године средина 14.7 највећа врућина 35.8 а највећа студен 3. испод нултице. По мјесецима мијењала се је овако:

Јануар	средина	3.8	највећа	12.4	најнижа	1.2
Фебруар	"	6.9	"	16.—	"	0.8
Март	"	11.7	"	22.2	"	1.8
Април	"	11.2	"	25.3	"	3.2
Мај	"	17.5	"	27.1	"	9.8
Јуни	"	22.2	"	33.2	"	16.0
Јули	"	26.—	"	35.8	"	19.7
Август	"	22.6	"	35.1	"	12.8
Септембар	"	19.3	"	29.6	"	10.4
Октобар	"	17.4	"	24.9	"	9.8
Новембар	"	10.1	"	20.2	"	2.8
Децембар	"	8.4	"	16.6	"	30.

У Мостару успјевају жита, пшеница, јечам, раж, овас, каришик, кукуруз, просо, сијерак, бар и хељда. Варива и зелени све познате врсте. Од воћа грозђе, смокве, шипци, крушке, јабуке, шљиве, праске (брескве), кајсије, бадеми, ораси, туње, дудови, трешње, вишње, оскоруше и друго. Повешто имаде и маслина, али се уље из њих не вади. Најглавнији је производ грозђе и дуван. Црно је грозђе најбоље у Криму, а бијело у Драчевицама и Гњојницама.

Какво је мостарско црно и бијело грозђе показати ће нам најбоље анализа једног од најбољих научењака у Аустро-Угарској професора Др. Раслера. Године 1887. у пролеће узела је окружна област мостарска из подрума Илије Иванишевића двије врсте вина, једно „црно“ а друго „бијело.“ Прво је било од године 1886 од грозђа које је расло на 6—40 година староме чокоћу и то на врстима, блатина, скадарка и зуљи. Друго је било жуто попут злата а потјецало је са лоза; жиљавка, бена, јасочка и пошип. Обадвије је боце затворила и запечатила област својим печатом, па званично послала на цар. и краљ. завод за воћарство и виноградарство у Клостер — Најбург код Беча у коме је управитељ Др. Раслер. Он је обје врсте вина испитао и свој суд изрекао па званично вратио у Мостар. Ево шта он каже:

I У сто дијелова црнога вина има 13. дијелова алкохола, 10. дијелова екстракта по тежини.

II У 100. дијелова жутога вина има 15. дијелова алкохола 5. дијелова тачно (4.85) дијелова екстракта. Остало је у оба случаја вода. Кад се сјетимо да по научном испитивању имаде у вину у средњу руку 10. дијелова алкохола $1\frac{1}{2}$ до 3. дијела екстракта, и да је свако вино тијем боље, што има у њему више алкохола и екстракта, истом онда можемо видети у колико је мостарско вино утекло другијем врстама вина.*

До скоро је мостарско вино обрађивано по старом примитивном начину те се није могло дуго држати, нити је било способно за дугу експедицију.

* Види календар Нови Требевић за годину 1892. страна 73.

У новије доба имаде неколико избора, који своја вина рацијонално обрађују, те се данас мостарско вино извози чак у Америку. Мостарско вино на коју је год изложбу изашло, однијело је побједу, те према томе имаде лијепу будућност. Као год што је мостарско вино и грожђе на гласу, тако је исто на гласу и лијеви мостарски дуван. Сељаци имаду од њега лијепе користи, а држави је једна од најбољих грана прихода.

У ријекама Неретви и Радобољи хватају се рибе као : пастрва, глататица, јегуља, угори, калкани, кељавци и раци. У планинама око Мостара имаде сваке звјеради, које и у осталијем планинама у Босни и Херцеговини.

П р о с в е т а.

До окупације имали су Срби — православни своју мушку и женску основну школу, у којима се је до шездесетих година учио читати, (буквар, часловац, псалтир и мјесловац) писати и рачунати. Почетком шездесетих година окренуло је на боље, уредили су готово сви предмети који се и данас у основнијем школама предају. Године 1868. уведен је у школу најновији Вуков правопис. Под учитељем покојним Јовом Перовићем. Први реформатори ове школе били су покојни архимандрит Дучић, Серафим Перовић данашњи митрополит мостарски и Његово Високопреосвештенство г. Хаџи Сава Косановић митрополит Добро-Восански у мировини. Исте године под учитељем г. Јовом Перовићем бијаше отворен један разред више. Ми смо га тада звали пети разред а у њему се је предавало све што се предава у првом разреду гимназије, осим страних језика, изузев турског језика, јер те исте године бијаше уведено на овој школи и учење турског језика и писмености. Тај је предмет предавао нарочито за то намјештен учитељ, неки Лука Грубуровић, а слушали су га ђаци из четвртог разреда и из тако званог петог разреда. Осим ових, слушали су овај предмет још и приватисте, који су основну школу раније свршили, те је међу њима било и римокатолика. Српска православна црквено школска општина није се ни на томе уставила. Како у нашој ужој домовини не бијаше средњих ни виших школа, слала је општина марљиве ђаке сиромашних родитеља, на страну,

понајвише у Србију и Русију. Такових ђака је изображено подоста те их имаде и данас који висока мјеста заузимају и ако нијесу били сретни, да својим умнијем плодом користе своме народу у ужој отаџбини. Осим оних ђака те је општина на страну слала, изображавала је општина мостарска по нужди учитеље за сеоске школе на овај начин. Када би који марљивији и даровитији ђак, сиромашних родитеља свршио основну школу, тога би ђака узела општина, па би га додијелила учитељима у нижијем разредима. Овдје би ђак учитељу помагао, а кад год га и замјенивао и тако се вјежбао. Такав ђак би остао уз учитеља двије три године, а послје би га општина слала у сеоске школе, јер ваља знати да у оно доба цијела Херцеговина гледаше на Мостар, те тако у неку руку бијаше и подложена мостарској општини. Такав ђак бијаше г. Ђорђо Говедарица, којему је у дно пало да отвори три српске сеоске школе. Прву школу отворио је у Бијелом — Пољу, гдје је учитељевао годину дана док се је способнији учитељ за ту школу нашао; другу је школу отворио у Стругама у Габелин, а трећу у селу Дражљеву у котару гатачком. У овој потоњој остао је три године, док га није замијенио способнији и ако на исти начин образован учитељ покојни Атанасије Анђелопољ. Анђелопољ је у овој школи остао до на годину дана пред устанак, а тад оде у Србију да науке настави. У Србији га затече устанак те је отишао у добровољце, и као добровољачки подофицир погинуо је у боју на Јавору. Данас од све три те школе не (живи) постоји ни једна, него су прве двије зимијенуте комуналним школама, а потоње не има никако. Овако образовани учитеља било је повипше, потоњи од њих је Ђорђо Божић оставио учитељовање прије годину двије дана ради болести. Мухамеданци су до окупације имали око четрдесет мушких и женских мејтефа (почетне вјерске школе) пет медреса (више вјерске школе) и једну Руждију (школа за свјетске предмете, одговара од прилике полугимназији). Римокатолици су имали основну школу — и то у новије доба, — у којој су предавали франџевци.

Данашњи наставни заводи су:

Велика државна гимназија, Запатлинска школа, Трговачка школа, Виша Дјевојачка школа и двије Народне основне школе. Ове се

школе издржавају дијелом из земаљских средстава, а дијелом из приноса градске општине мостарске. Срби данас имају четворо-разредну основну мушку и женску школу, на којима ради осам учитељских снага. Римокатолици имају Вишу Дјевојачку Школу и игралиште — (Schpil-schule) — на којима предавају милосрдне сестре. Још имаде једна приватна њемачка школа. Мухамеданци имају 14 мејтефа и пет медреса. Још имају два пјевачка друштва и то: Српско православно црквено пјевачко друштво „Гусле“ и Католичко народно пјевачко друштво „Хрвоје“. Још би смо могли убројати у просвету три штампарије и три књижаре у којима излазе књижевни лист „Зора“, „Мала библиотека“ и политички листови „Српски вјесник“ и „Освит“.

Трговина и занати.

И ако комуникација не бјеше уређена као данас, трговина је поодавно у Мостару јаког корјена ухватила. Баш тај узрок као да бијаше добро дошао Мостару, јер Мостар као мору најближа трговачка варош имадијаше ипак најповољније погодбе за брзу и јефтину комуникацију. Док комуникација по другијем варошима не бијаше овако уређена, добављале су сву своју робу све вароши херцеговачке а и многе вароши из Босне преко Мостара. Та роба или је купована у Мостару или је преко Мостара из Тријеста добављана. Силни коњи и кириџије, који су трговину на самарици разносили пролазили су кроз Мостар, те су узглед за своју потребу, потребиту робу у Мостару куповали, и тиме мостарску трговину подупирали. Исто је тако било и са сировинама, које су из Босне и Херцеговине у Аустрију већином у Тријест изважали.

До тридесетих година овога столећа Мостар је већином подмиривао потребу колонијалне робе из Дубровника, а од тридесетих година овамо замијенут је Дубровник Тријестом. До окупације, подмиривала је Херцеговина гвожђарску израду из Босне, те би Крешевљаци, Фојничани, Варешаци и други силно гвожђе и гвожђарску израду догонили, те за њу куповали робу, која би за те крајеве прикладна била, да коње празне не враћају. И ово бијаше велика потпора мостарској трговини. Од окупације овамо, од како је Босна и Херцеговина ступила у царинску везу са Аустро-Угарском, услед ве-

лике фабричне конкуренције производња је гвожђа у Босни са свијем пала, те је услед тога и мостарска трговина штетовала. Још већи је ударац мостарска трговина поднијела, услед уређења комуникација, те се цијели југо-западни крај Босне који се је искључиво са Мостарем или преко Мостара служио данас не служи. Исто тако политичкијем одвајањем котара фочанског и чајничког од окружја мостарског и спајањем к окружју сарајевском одцијепили су се и ти котари од мостарске трговине. Некоји пак предјели као што су Пива, Бањани и Никшић, потпали су под политичку управу Црне Горе. Све је ово укупно утједало много на мостарску трговину, те се може слободно рећи, да данас ни у пола не стоји, као што бијаше прије.

Од домаћих производа изважа се из Мостара на страну вуна, кожа, звјерка, восак, лој, цвијеће траве бухаче, мед, ситни арпацик, лук и вино; потоња три артикула по највише у Босну. У Мостар се уважа манифактура, колонијална роба, гвожђарска роба, стакларска и порцуланска, по највише из Аустрије и то из Веча и Тријеста. Трговина прије бијаше искључиво у рукама Срба православних, али у потоње доба почели су се рапидно страни трговци насељавати, и ако се је Мостар до сада боље но и једна варош са те стране учувао. Мостарски је трговац печен у своме послу, печен те корача прилично за духом времена, јер су многе трговачке куће још прије окупације слале своје синове на страну на трговачке науке, а понајвише, у чувену трговачку Академију у Љубљани Марову. Али при свему томе, страна конкуренција је преотела маха, те је домаћа трговина знатно штетовала. Као год што је трговина штетовала, још су више занати штетовали.

Златно доба заната, као да бијаше у првој половини прошлога вијека. Одмах по уласку Омер-пашину у Херцеговину¹⁾ и промјеном система владавине, почели су занати мало по мало опадати. Особито од окупације овамо, од како су врата свјетском индустријалцу отворена, занати су готово са свијем пали. У старије доба бијашу у Мостару ови занати понајразвијенији: ћебеџински, табачки, папуџински, сарачки, терзински, мутаџински, туфегџински (пушкарски), јекме-

¹⁾ Омер-паша је улегао у Мостар лицем на Савин-дан 1851. године.

цински (пекарски) и кујунцински. Од свијех опет стајаху најбоље ђебецински и табачки.

Ова два заната имадијаху у неку руку задругу за заједничку продају израђене робе. Вебеције су понајвише гониле своју робу у Србију на ваљевски дернек. Када би вријеме дошло, да се ђебета гоне на Ваљево, тада би се све ђебеције састале, па једноме или двојици мајстора сву своју израђену робу повјерили. Они би сву робу заједнички гонили и тамо је продавали, а када би се вратили, сводили би рачуне са осталима и исплатили, свакоме своје. И ако се је тада већином на самарици гонило, мостарски је ђебеција, знао наћи чак и букурешку пијацу у Румунији. Исто су тако и табачи у заједници извозили надалеко чувени мостарски кансер чак до Цариграда. То им канда бијаше најглавнија пијаца, док их од тула непотисну фабрична конкуренција из Инглеске. Данас су оба заната пала, те и оно мало, уз фабричне фалзификате, једва нађе купца. Табачки је занат од вајкада у рукама Мухамеданаца, а ђебецински у рукама Срба православне вјере.

Занати у Мостару отприје бијаху овако уређени. Сваки је еснаф имао свога устабашу, чауше, прве мајсторе, мајсторе, ишчије и шегрте. Устабаша је био глава еснафа, те је у заједници са чаушима и првијем мајсторима пресуђивао размирице између појединих мајстора, или мајстора и њихових ишчија и шегрта. Чауши су извршивали осуде, ако би се тицало тјелесне казне и провађали устабашине одредбе, те су у опће били извршујући органи еснафских послова. Јавни знакови еснафски били су барјаци и такозвани чугљени. Чугљени су били сковани од сребра. У понеких еснафа било је у чугљенима по три до четири оке сребра. Сковани су били у облику љиљана, а из њих су висили синџирићи и на овима су биле трепетљике. Чугљени и барјаци били су својина цијелог еснафа, а стајали су у устабаше. Пригодом свечаности њих су носили чауши. Још су у сваком еснафу биле по једне фалаке (справа од дрвета у коју би се ноге утуриле када се по ногама туче). Фалаке су биле лијепо обашивене у црвену или зелену чову. Њих је један чауш у свеченијем приликама носио на рамену. Оне су биле символ учења.

и играле су знатну улогу, како у занатима тако и у школама. По овакове једне фалаке имао је сваки мајстор у своме дућуну, да бије дјецу.

На занат је могао сваки мајстор примити дијете, када би се са дјечијим родитељем или старатељем споразумио. Дијете, које занат учи звало се је шегрт. Велику је власт имао мајстор над шегртом. Смио га је избити, затворити у какву мрчачну собу, осудити на гладовање и т. д. Колику је власт имао мајстор над шегртом, види се из ове народне узречице. Када би ко своје дијете на занат давао, предавајући га мајстору рекао би: „моје кости а твоје месо! Бива удри само немој кости пребити.“ Када је један мајстор узео које дијете на занат, није га имао ни један други мајстор под никаквијем условима без допуштања од њега премамити или преузети, па макар и сами они мајстор био с тијем споразуман. Ако би који мајстор умро, тада би његов брат, или који му је најпречи наследник у споразуму са родитељем дјечијим предао га другоме мајстору. Ако би мајстор радњу било са којег узрока затворио, онда је његова брига била, да шегрте код којег другог мајстора намјести. И у једном и другом случају шегрту би се рачунало вријеме, што је код првог мајстора провео. Ако би који мајстор са шегртом без узрока рђаво поступао, то би се морао родитељ тога шегрта устабаши пожалити. Устабаши би сазвао чауше, прве мајсторе и оптуженог мајстора, па би с њима ту ствар пресудио. Осуда је била у највише случајева за први укор, а ако би се обновице или учестале тужбе, могао се је мајстор ограничити на извјестан број шегрта, или му за неко вријеме забранити, да шегрте не смије држати. Ово би за мајстора био велики ударац јер доцније није могао лако наћи шегрта, те би се тога сваки чувао. Ако би мајстор био осуђен да отпусти шегрта, то би тога шегрта бар привремено намјестили код којег од првих мајстора. Ако се шегрт и код првог мајстора не би уљудно понашао, тад би га са свијем истерали из еснафа. Учење запата трајало је три године, ако су се родитељи о храни и одијелу дјетета старали. Ако је шегрта мајстор хранио и одјевао, тад га је морао шегрт четири године бесплатно служити и занат учити. Прву је годину морао шегрт по заповиједи мајстора сву дућанску и кућу послугу вршити, уз учење заната.

Друге двије односно три године само дућанску. Када је шегрт, код мајстора навршио три односно четири године, мајстор му је био дужан дати тестијер. Ово би мајстор јавио устабаши, а устабаша би одредио дан. На одређени дан сазвао би мајстор у своју кућу све мајсторе, а дошао би и устабаша. Ту би их частили кахвом и духаном, а ко би пио и ракијом. Том би се приликом поразговарали о еснафским пословима, и свршили ако би било каквих размирица, или других послова. Пошто би посједили сахат два и поса свршили што имаду, изишао би шегрт, па би сваког пољубио у руку, а они би га благословили са ријечима „да ти је сретно и благосовено!“ или „да ти је стретно и ханрли!“ С тијем би шегрт добио тестијер (дозволу) те је стијем чином од шегрта постао ишчија. Кад је шегрт, добио тестијер могао је радити код кога се год мајстора погоди, али је у највише случајева остао код старог мајстора, као ишчија, морао је још двије три године код другог радити, док се добро у занату усаврши и новаца поприкупи како би могао осеби дућан отворити. Од тога су правила били изузети синови оних мајстора који су помрли, и чија би се радња затворила кад му је сип не би наставио.

Кад се је ишчија усавршио у занату, отишао би устабаши па му јавио да би рад био дати пилав и радњу на своју руку отворити. Како је било поскупо пилав дати, устабаша би сазвао чауше и прве мајсторе, па би се с њима посавјетовао. Они би ту изабрали — ако бих било у еснафу — још четири пет нових мајстора, или остарији ишчија, за које мисле да су кадри дати пилав; па би њихова имена казали ономе ишчији који је молио да пилав дава, а он би на то послао свакоме по јабуку. Та је јабука била знак, да ли дотични пристаје, да у заједници са онијем који је јабуку послао дава пилав. Ако би пристао узео би јабуку и пољубио, и тијем би знаком дао своју приволу. Сада би се састали сви они, који би заједно давали пилав, па би се згоговорили, који ће дан пилав давати. Нашли би пространу кућу, ашчију, и припремили све што треба. Када би све припремили дан прије пилав, зовнули би устабашу чауша и све у еснафу мајсторе. У одређени дан искипили би се сви мајстори код устабашине куће. Устабаша би изнио еснафске

знакове, барјак чугљене и фалаке па би их раздијелио чаушима. Један би чауш насно напријед барјак, за њим би ишао устабаша, а око њега двојица чауша који су носили чугљене. За овима су ишли мајстори два и два, по старјешинству, како је који давао пилав, а цијелу ову свечену поворку закључивао је најмлађи чауш који је носио фалаке. Ако је који мајстор умро, а остало му мушко дијете, па макар оно било и мало 4—10 година, морали су га они који пилав дају на пилав позвати. Таково би дијете ишло на ономе истоме мјесту, на којем му је отац ишао док је био жив.

Када би у овакој свечаној поврочи дошли оној кући, у којој ће се давати пилав, ту би их нови мајстори дочекали, свакога у руку пољубили — па и оно дијете — у себе увели. У соби гдје је устабаша поставила би се демирлија око које може десет-дванајест друга рахат сјести и ручати. У осталијем собама могла се је поставити софра и без демирлије. Пошто би дошли и поседали, частили би их најирије кахвом и духаном, а затијем би се поставио ручак као и о крсноме имену. По ручку би опет пили кахву, и позадуго посједили. Како би ту цио еснаф био на окупу, претресли би све еснафске ствари, а богме ако би кога нашли у чему веома крива, ту би га и осудили, те би се одма и осуда извршила. Зато су ту били чауши и фалаке, па повали и удри. Када би се разилазили, пољубили би нови мајстори свакога у руку, а они би благосиљали као и код тестијера. Још би се сваком који је на пилав позван дало онолико калуџа саџуна и онолико јабука, колико је њих пилав давало. На вечер тога дана дужне су биле пилавџије послати устабаши добру баклаву, главу двије шећера и коју оку кахве. За то би их он увео у еснафски театар као мајсторе и дао им свој благослов. Још је сваки требао послати своме мајстору у кога је занат учио постуле, а мајсторуши папуче. Када је већ који и пилав дао, онда је имао сва права у еснафу као и други мајстори, само му се је требало још кушатисати, ако то није прије учинио.

Кушатисати се није могло у свако доба, јер је кушатисати могао, само велики Чосем (у Босни су га звали у Јахибаба) који је из Цариграда у петнајест или двадесет година један пут доходио. Чосем је био највећи контролни орган у еснафу. Њих су постав-

Dragi Tibore,
ora je stanica na željezničkoj stani.
Neko ko je skenirao original se
zaznao. Zao mi je al' nadam se da
ćeš uspijeti svega nadi ono što te
interesuje.

Pozdrav tebi i trojima

Mirza

, бај
чау.
за да
и дв
ов;
алаа
ар с
дају,
на
ада
зват
ли -
иост;
сјес
п б
при
сно
л. I
сти
и
п
би
те
ко
На
доб
ор
з. J
пос:
је
оба
Ку
зам
ар
ј

Ово писање није било ограничено само на тај еснаф, него су се купиле паре и од других еснафа. Од тих новача би измијенили уочи тога дана све свијеће у цркви, и платили свештеника или митрополита да им тај дан служи службу. На службу би се искупили сви мајстори, ипчије и шегрти, па би се свесрдно у заједници Богу и своме заштитнику молили. Обољи би еснафи покrojили што год од одијела, па би се тај дан раздијелило хапсеницима. Осим тога тај би се дан послао од еснафа обилат ручак у хапс. Ово турске власти нијесу забрањивале. Од окупације овамо, не шаље се хапсеницима ништа, него се тај дан подијели пред црквом по неколико хлебова сиротињи. Новац који би преостао наком свијех трошкова уносио би се у еснафску касу. Осим тога прихода давао је сваки ипчија када би занат свршио 10 гроша, а када би мајстор постао дукат. Зато је био опроштен да недава мајстору постуле ни мајсторуши папуче, ако му је мајстор био православне вјере. Од тих новача давали су отаџним људима у еснафу зајам под мали интерес. Овијем новцем ! потоње доба руководила је српско-православна црквено-школска општина.

Стари су занати у Мостару готово сви пропали, али хвала буди увиђавности мостарске омладине имадемо сада у Мостару од нових заната домаћих мајстора, а на име: ковача, колара, бачвара, столара, кундунџија, спенглера и кројача. Већ је и мисао сазрела да се оснује српска занатлијнска задруга, те је привремени одбор састављен, који је правила израдио и земаљској влади на потврду предложио. Нема сумње чим се ова задруга оснује, да ће благотворно на наше занатије утјецати, а да ће је цео српски народ подупирати, најбоља је свједоцба да су се већ сада док није ни установљена почели добротвори јављати. Као први добротвор ове нове установе, сјетио се је на смрти овдашњи уважени грађанин и трговац **Илија Давидовић Докић**, који је овијех дан умро — са прилогом од 500 круна.

Још је добро дошла занатлијнска школа у Мостару, те би требали Мостарци да ову школу својски пригрле и похађају.¹⁾

¹⁾ Одломак о занатима са малом измјеном штампао сам у Привреднику од 1899. број 5. и 6.

